

กระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย
ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย*
THE BUDDHIST PSYCHOLOGICAL PROCESSES INFLUENCING FAITH IN BUDDHISM
AMONG THE PEOPLE OF KUSHINAGAR, UTTAR PRADESH, INDIA

¹พระครูวรโพธิวิเทศ (สงกรานต์ กิตติวโส) PhrakruVajirabodhivides (Songkran Kittiwangso)

²สิริวัฒน์ ศรีเครือดง Siritwat Srikrueadong

³สุวัฒน์ รักขันโท Suwatsan Ragkhanto

⁴สายหยุด มีฤทธิ์ Sayyud Mererk

⁵พระสมุห์โชคดี วชิรปัญโญ PhrasamuChokdee Vachirapanyo

^{1,2,3,4,5}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Corresponding Author E-mail: Sayyud.mrk@mcu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย 2) เพื่อพัฒนากระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย และ 3) เพื่อนำเสนอกระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพประกอบด้วยการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 15 รูป/คน แบ่งเป็นผู้นำทางศาสนาพุทธในประเทศอินเดีย ได้แก่ หัวหน้าพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล และเจ้าอาวาสวัดพุทธศาสนาในเมืองกุสินารา ประเทศอินเดีย และชาวอินเดียที่นับถือศาสนาพุทธ และการประชุมสนทนากลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 11 รูป/คน ทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา ผลการวิจัยพบว่า 1) ความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย 2 ลักษณะ ได้แก่ ความศรัทธาทางสังคม ศรัทธาทางศาสนา 2) การพัฒนากระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ได้แก่ (1) หลักการของกระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย หลักการของความศรัทธาของชาวอินเดีย เกิดจากการประสบการณ์การรับรู้จากอายตนะ และการรับรู้อารมณ์ (2) วิธีการของกระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ประกอบด้วยการถือประมาณ การลดความเสี่ยงจากภายนอก การคิดด้วยตนเอง การทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง (3) ผลของกระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ประกอบด้วยชาวอินเดียมีแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องและการไม่ยึดติดละทิ้งกิเลส ปลุกฝังโยนิโสมนสิการและมีกำลังใจในการปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ และ 3) กระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ประกอบด้วย (1) การถือประมาณ (2) การลดความเสี่ยงจากภายนอก (3) การคิดด้วยตนเอง (4) การทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง เพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างศาสนิกชน ผู้นำทางศาสนา และชุมชน เสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับศาสนาและความศรัทธาของผู้คน

คำสำคัญ: พุทธจิตวิทยา, ความศรัทธา, ศาสนาพุทธ, ชาวอินเดีย

Abstract

This research aims to 1) study the faith in Buddhism of Indians, 2) develop the process of Buddhist psychology that affects the faith in Buddhism of Indians, and 3) present the process of Buddhist psychology that affects the faith in Buddhism of Indians. This qualitative research consisted of interviews with 15 key informants, divided into Buddhist religious leaders in India, namely the head of the Thai Dharma Missionary Mission in India-Nepal and the abbot of a Buddhist temple in Kusinagara, India, and Indian Buddhists. A focus group discussion was held with 11 qualified persons. Data were analyzed using content analysis. The research results found that 1) the faith in Buddhism of Indians was divided into 2 types: social faith and religious faith. 2) The development of the process of Buddhist psychology that affected the faith in Buddhism of Indians was as follows: (1) The principle of the process of Buddhist psychology that affected the faith in Buddhism of Indians. The principle of faith of Indians came from the experience of perception from the senses and the perception of emotions. (2) The method of the process of Buddhist psychology that affected the faith in Buddhism of Indians consisted of holding the limit, listening to the sound from outside, thinking by oneself. (3) The results of Buddhist psychological processed affecting the faith in Buddhism of Indians included Indians having the right way of life and not clinging to and abandoning desires, cultivating mindfulness and having the determination to practice to escape suffering. And 3) The Buddhist psychological processed affecting the faith in Buddhism of Indians included (1) holding limits, (2) listening to external sounds, (3) thinking for oneself, and (4) practicing for oneself in order to create good relationships among religious people, religious leaders and communities, and strengthening religion and people's faith.

Keywords: Buddhist Psychology, Faith, Buddhism, Indians

บทนำ

ความเชื่อ (ศัทธา) ในพระพุทธศาสนานั้น ถือว่าเป็นรากฐานหรือจุดเริ่มต้นของความเจริญ แต่ความเชื่อก็มีข้อจำกัดในตัวเอง ลำพังเพียงแต่เชื่ออย่างเดียวหรือเชื่ออย่างปักใจ ยึดถือไว้ไม่มีการพิจารณาใคร่ครวญ ไตร่ตรองด้วยปัญญาอย่างรอบคอบ ก็ย่อมจะมุ่งดิ่งไปตามสิ่งที่เชื่อนั้นๆ โดยปราศจากเหตุผลอย่างเพียงพอ แทนที่จะนำไปสู่ความเจริญก็กลับนำไปสู่ความวิบัติได้ เห็นได้จากความเชื่อต่อลัทธิของครูทั้งหก หรือความเชื่อต่อทิวฏฐิ 62 ประการ ซึ่งสรุปรวมเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายหนึ่งเชื่อว่าตายแล้วเกิด (สัสสตทิวฏฐิ) อีกฝ่ายเชื่อว่าตายแล้วสูญ (อุจเจตทิวฏฐิ) ความเชื่อทั้งสองกรณีจัดเป็นความเชื่อที่สุดโต่งด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทำให้ยากที่จะเห็นความจริงได้ด้วยสัมมาทิฐิ (ที.สี. (ไทย) 9/90/43-45)

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาที่มีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระศาสดา มีพระธรรมที่พระองค์ตรัสสอนไว้เป็นหลักคำสอนสำคัญ มีพุทธบริษัท 4 (ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา) เป็นชุมชนของผู้นับถือศาสนา และศึกษาปฏิบัติตนตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ เพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาอเทวนิยม เป็นศาสนาที่เชื่อในศักยภาพของมนุษย์ว่า ทุกคนสามารถพัฒนาจิตใจไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้ด้วยคามเพียรของตน มีตน เท่านั้นเป็นที่พึ่งของตน บุคคลอื่นใครจะเป็นที่พึ่งได้ เพราะบุคคลที่ฝึกตนมาดีแล้ว ย่อมได้ที่ พึ่งอันได้โดยยาก กล่าวคือ การกระทำของตนเองเท่านั้นที่ทำให้ชีวิตดีขึ้นหรือเลวลงได้ ไม่ใช่ ผู้อื่นเป็นผู้กระทำ และไม่ต้องอ่อนวอนขอจากพระเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายนอกตัว (ขุ.ธ. (ไทย) 25/160/82) คือให้ พึ่งตนเอง เพื่อพาตัวเองให้ออกจากกองทุกข์ (ส.ข. (ไทย) 17/43/59-61) นอกจากนี้ พระพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงในโลกด้วยวิธีการสร้างปัญญา สามารถอยู่ร่วมกับความทุกข์อย่างรู้เท่าทันตามความเป็นจริง เป้าหมายสูงสุด ของศาสนา คือ การดับกิเลสและการหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง (นิพพาน) (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2551) เช่นเดียวกับที่ พระองค์ทรงหลุดพ้นได้ด้วยกำลังสติปัญญาและความเพียร ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็น มนุษย์คนหนึ่งมิใช่เทพเจ้าหรือพระเจ้าที่ไหน (อง.เอกก. (ไทย) 20/1-10/57-64)

ศรัทธา ความเชื่อ ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล ผ่านการกลั่นกรองแล้วจากปัญญา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2553) ศรัทธาและการสร้างศรัทธาถือเป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำไปสู่เป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงเคยตรัสกับสัทัมบดีพรหมว่า “หมู่สัตว์ผู้ต้องการพึงธรรมก็จงปล่อยศรัทธามาเถิด เราได้เปิดประตูมตรธรรมแก่เหล่าสัตว์แล้ว” (วิ.ม. (ไทย) 4/9/14-15) สิ่งที่จะทำให้ปุถุชนเกิดศรัทธาก็คือ ความเป็นผู้มีวินัย ดังเช่น พระพุทธเจ้าทรงมีระเบียบวินัยอย่างยอดเยี่ยม เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทอดพระเนตรเห็นครั้งแรกก็ทรงเลื่อมใสในอริยาบถ (ขุ.สุ. (ไทย) 25/412-414/596) อุปติสสมาณพ เห็นอาการสำรวมของพระอัสสชิก็เกิดศรัทธาและขอพึงธรรม (วิ.ม. (ไทย) 4/60/72-74) จึงได้ขอบวชในพระพุทธศาสนา และได้เป็นอัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า ตัวอย่างเช่นนี้ถือได้ว่าวินัยได้สร้างให้เกิดศรัทธา ตั้งแต่ศรัทธาแบบธรรมดาถึงศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว (อจลศรัทธา)

ศรัทธาพระรัตนตรัย คือ ศรัทธาพระพุทธ หมายถึง ความเชื่อในการตรัสรู้ของ พระพุทธเจ้าในอริยสัจ 4 (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ศรัทธาพระธรรม หมายถึง ความเชื่อในคำสั่งสอนทั้งหลายทั้งหลักความจริงและหลักความประพฤติ ศรัทธาพระสงฆ์ หมายถึง ความเชื่อ ในหมู่ชนที่ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติตามชอบตามพระธรรมวินัย ในระดับปุถุชนศรัทธาต่อพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้เกิดสัมมาทิฐิในข้อปฏิบัติของการให้ทาน รักษาศีล เจริญปัญญาเป็นศรัทธาที่มีความสัมพันธ์กับเป้าหมาย คือ โลกียธรรม” ดังเช่น ภารวาทาจะเมื่อได้ถามปัญหากับพระพุทธเจ้าถึงธรรมที่มีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา พระองค์ตรัสตอบว่า “ศรัทธามีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา ถ้าศรัทธาไม่เกิด ก็ไม่พึงเข้าไปหา แต่เพราะเกิดศรัทธา จึงเข้าไปหา ฉะนั้น ศรัทธาจึงมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา” จึงได้แสดงตนเป็นอุบาสกตลอดชีวิต ขอถึงพระพุทธด้วย ขอถึงพระธรรมด้วย ขอถึงพระสงฆ์ด้วย ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า ศรัทธาเป็นธรรมะเบื้องต้นที่สำคัญยิ่ง เป็นแนวทางหรือเป็นอุปกรณ์ชักนำให้เดินหน้าต่อไป ซึ่งในพระพุทธศาสนาแบ่งศรัทธาออกเป็น 4 อย่าง คือ 1) กัมมสัทธา เชื่อกฎแห่งกรรม เชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง คือ เชื่อว่ากรรมดีกรรมชั่วเป็นเหตุปัจจัยที่จะก่อให้เกิดผลดีผลร้ายสืบเนื่องต่อไป 2) วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม เชื่อว่าผลของกรรมมีจริง คือ เชื่อว่ากรรมที่ทำแล้วจะต้องมีผลติดตามมา 3) กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตนคือเชื่อว่าแต่ละคนจะต้องรับผิดชอบเสวยผลของกรรมนั้น 4) ตถาคตโพธิสัทธา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2553)

ชาวอินเดียมีวิถีชีวิตที่มีความผูกพันกับความเชื่อและศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ปัจจัยสำคัญในการครองชีวิตของชาวอินเดียคือความเชื่อในศาสนา พิธีกรรมศาสนกิจ การสวดเวบูชา รวมทั้งการสร้างสิ่งก่อสร้างปูชนียสถาน ล้วนทำไปเพื่ออุทิศให้พระเป็นเจ้าในศาสนาและเป็นหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติด้วยความศรัทธา เพื่อประโยชน์

ในความสุข ความเจริญก้าวหน้า และความโชคดีให้แก่ตนและผู้อื่นทั้งในขณะที่มีชีวิตอยู่และสิ้นอายุขัยไปแล้ว ดังนั้น ศาสนาในอินเดียจึงเปรียบเสมือนโครงสร้างที่สำคัญที่สุดของสังคมอินเดีย เสมือนเป็นหัวใจหรือสิ่งที่มีอิทธิพลสูงสุดครอบคลุมจิตใจของชาวอินเดียตั้งแต่โบราณตราบจนปัจจุบัน

พระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นอีกหนึ่งศาสนาที่ได้อุบัติขึ้นท่ามกลางสังคมอินเดียที่มีความหลากหลายด้านความเชื่อ ศาสนา แต่แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นมาในดินแดนชมพูทวีป หรืออินเดียเหมือนกับลัทธิศาสนาอื่นๆ เหล่านั้น พุทธศาสนายังมีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากลัทธิศาสนาอื่นๆ ได้แก่ การอุบัติขึ้นของพระพุทธศาสนาพร้อมกับการปฏิรูปสังคมอินเดียเสียใหม่ คือ พระพุทธเจ้าได้เสนอหลักทฤษฎีใหม่ เกี่ยวกับความเชื่อ พิธีกรรม ความเสมอภาคเท่าเทียมของมนุษย์ ซึ่งแตกต่างกับความเชื่อดั้งเดิมของชาวอินเดียที่ส่วนใหญ่นับถือศาสนาพราหมณ์โดยสิ้นเชิง ดังนั้น ปัจจัยเชิงพุทธธรรมและจิตวิทยาที่สร้างความศรัทธาให้เกิดขึ้นต่อชาวอินเดียเมืองกุสินาราต่อพระพุทธศาสนา จิตวิทยาเป็นศาสตร์ที่มุ่งศึกษาเกี่ยวกับมนุษย์เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดความศรัทธาขึ้นเป็นการเรียนรู้ทำความเข้าใจเกี่ยวกับคุณลักษณะต่างๆ ของแต่ละบุคคล ซึ่งมีบางสิ่งบางอย่างแตกต่างกัน บางอย่างสอดคล้องกัน บางอย่างคล้ายกันและบางอย่างเหมือนกัน การเพ่งประเด็นเกี่ยวกับมนุษย์นั้น ส่วนใหญ่มักจะมุ่งไปที่การวิเคราะห์พฤติกรรมตามสภาพการณ์ของแต่ละบริบท เพราะพฤติกรรมเป็นผลที่เกิดขึ้นของมนุษย์ในลักษณะต่างๆ อยู่ตลอดเวลาและมีอิทธิพลต่อชีวิตของตนเองและสังคมอย่างเป็นระบบ ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทถือว่าเป็นศาสนาที่ถือกำเนิดมากกว่า 2,500 ปี แม้จะไม่มีการบัญญัติคำว่าจิตวิทยามาใช้เป็นการเฉพาะเหมือนกับชาวตะวันตก แต่เราก็จะพบว่าเมื่อพิจารณาเนื้อหาของหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาททั้งหมดก็จะพบว่า พระพุทธองค์นั้นได้ปฏิบัติหน้าที่ในฐานะที่ทรงเป็นนักจิตวิทยาและสอนเรื่องจิตวิทยาโดยส่วนเดียวเนื่องจากตลอดพระชนม์ชีพนั้นพระองค์ทรงสั่งสอนธรรมเพื่อรักษาปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของมนุษย์อันเนื่องมาจากการประสบปัญหาทางจิต เพราะถูกกิเลสครอบงำทำให้เกิดโรคประเภทหนึ่งเรียกว่าโรคจิต ดังนั้น หลักธรรมของพระพุทธศาสนาจึงเป็นเรื่องราวของจิตวิทยาแทบทั้งสิ้นเพราะพระพุทธองค์นั้นทรงสอนหลักธรรมเพื่อรักษาโรคจิตเพื่อให้เหล่าสาวกสามารถฝึกฝนจิตเพื่อให้บรรลุธรรมได้

สาเหตุที่จิตวิทยากับพระพุทธศาสนาบาบรรจบกันกลายเป็นจิตวิทยาแนวพุทธ (Buddhist Psychology) อันเป็นแนวคิดที่นำแก่นคำสอนของพุทธศาสนาที่ว่าด้วยเรื่องความศรัทธาและความทุกข์และวิถีทางในการเข้าถึงความศรัทธาและความดับทุกข์นั้นมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการทางจิตวิทยานั้นเป็นผลสืบเนื่องจากความเปลี่ยนแปลงของสภาพชีวิตและสังคมพร้อมทั้งปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตและสังคมมนุษย์ในยุคพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเจริญในยุคอุตสาหกรรมนั้นได้ทำให้คนมีความพร้อมด้วยวัตถุมากขึ้น แต่ปรากฏว่าชีวิตของมนุษย์ที่พร้อมด้วยวัตถุกลับทำให้มีปัญหามากขึ้นในด้านจิตใจ เช่น ความเครียด ความวิตกกังวลความรู้สึกแปลกแยก ความว้าวุ่นเดียวดาย ความรู้สึกว่างเปล่า ไร้ความหมาย มีความกดดันและบีบคั้นซึ่งในทางพุทธศาสนารวมเรียกว่าทุกข์ ความเป็นไปเช่นนี้เป็นจุดหนึ่งที่มากระตุ้นให้วงการจิตวิทยาขยายความสนใจจากความเจ็บป่วยทางจิตของคนไข้ในคลินิก ออกมาสู่ปัญหาจิตใจของคนทั่วไป หรือที่เรียกว่าขยายความสนใจจากบุคคลที่ป่วย (Sick Person) มาสู่คนที่เรียกกันว่าเป็นคนปกติ (So called Normal Person) นอกจากนี้ ในการมองปัญหาของมนุษย์ พระพุทธศาสนาไม่ได้มองแบบแยกส่วน แต่มองเรื่องจิตใจของมนุษย์และปัญหาในจิตใจของมนุษย์นั้นว่าสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของมนุษย์ทั้งหมด คือ การดำเนินชีวิตทุกด้านและพฤติกรรมทุกอย่าง ฉะนั้นพระพุทธศาสนาจึงมองจิตวิทยาในแง่ของการแก้ไขปัญหาและการพัฒนามนุษย์ จึงกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนานั้นมีระบบจิตวิทยาที่มีความสมบูรณ์ในตัวเองจิตวิทยาแนวพุทธจึงช่วยขยาย

ความคิดความเข้าใจ และขยายจุดหมายของการบำบัดทางจิตวิทยาตะวันตกให้กว้างออกไป โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ผู้ศึกษาเข้าใจถึงความเป็นไปของกระแสของโลกและชีวิตอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง เพื่อนำไปใช้ในการทำความเข้าใจและแก้ไขสภาพจิตใจที่เป็นทุกข์ซึ่งเมื่อสภาพจิตใจได้รับการเยียวยา ก็ส่งผลให้คุณภาพของจิตใจได้รับการขัดเกลาและพัฒนาขึ้นในเวลาเดียวกันด้วยเหตุผลและความสำคัญดังที่กล่าวมาผู้เขียนจึงเห็นว่าจิตวิทยาแนวพุทธเป็นปัจจัยหลักในการสร้างศรัทธาให้เกิดต่อศาสนิกและเป็นองค์ความรู้ที่สำคัญและมีคุณค่าอีกทางหนึ่งในการที่จะช่วยขยายองค์ความรู้ของศาสตร์จิตวิทยาในเมืองกุสินาราให้ลุ่มลึกและกว้างขวางมากยิ่งขึ้น (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2539)

จากการศึกษาเบื้องต้นพบว่า แม้หลังจากพระพุทธศาสนาเสื่อมโทรม และสูญหายไปจากประเทศอินเดียไปเกือบ 700 ปี แต่คงมีฐานความคิดเกี่ยวกับความเชื่อความศรัทธาของชาวพุทธที่เหลือเพียง 0.1 จนปัจจุบันมีชาวพุทธในประเทศอินเดียเพิ่มขึ้นจากการฟื้นฟูพระพุทธศาสนามาเป็นร้อยละ 1 ของประชากร ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ ทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษากระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดียในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย
2. เพื่อพัฒนากระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย
3. เพื่อนำเสนอกระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อศึกษากระบวนการศึกษากระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย โดยมีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

1. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 1) ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 15 รูป/คน แบ่งเป็น ผู้นำทางศาสนาพุทธในประเทศอินเดีย ได้แก่ หัวหน้าพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล และเจ้าอาวาสวัดพุทธศาสนาในเมืองกุสินารา ประเทศอินเดีย และชาวอินเดียนับถือศาสนาพุทธ และเข้าถึงศาสนพิธีในวันสำคัญต่างๆ 2) ผู้ทรงคุณวุฒิในการจัดสนทนากลุ่ม จำนวน 11 รูป/คน ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้ ความเข้าใจ ต่อศรัทธาต่อศาสนาพุทธของชาวอินเดีย

2. เครื่องมือที่ใช้การวิจัย

2.1 แบบสัมภาษณ์ เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลกับเกี่ยวกับความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย เพื่อให้ได้ศรัทธาของชาวอินเดียนับถือศาสนาพุทธในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย

2.2 แบบการสนทนากลุ่ม เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลกับเกี่ยวกับกระบวนการเกิดศรัทธาของชาวอินเดียนับถือศาสนาพุทธในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย เพื่อให้ได้กระบวนการทางพุทธ

จิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย อย่างครบถ้วน

3. การเก็บรวบรวมข้อมูลวิจัย 1) การศึกษาจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการเกิดศรัทธาของชาวอินเดียที่มีต่อศาสนาพุทธในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดียตามพื้นที่ตามที่กำหนดไว้ 2) ทำหนังสือเพื่อนำลงไปขอความร่วมมือในพื้นที่หรือองค์กรที่ศึกษา 3) การสัมภาษณ์และการประชุม ร่วมกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ เพื่อศึกษาเกี่ยวกับสร้างองค์ความรู้ กิจกรรม และแนวการปฏิบัติเพื่อให้ได้กระบวนการทางพุทธจิตวิทยาต่อการเกิดศรัทธาของชาวอินเดียที่มีต่อศาสนาพุทธในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย

4. การวิเคราะห์ข้อมูล การศึกษาวิเคราะห์ทั้งการวิจัยในเชิงเอกสารและการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา

สรุปผลการวิจัย

1. ความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย

หลักความเชื่อสำคัญของศาสนาฮินดูแบบดั้งเดิมที่ส่งผลต่อความศรัทธาของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย ได้แก่ ความเชื่อเรื่องเทพเจ้า ความเชื่อเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อเรื่องการหลุดพ้น

ทัศนคติความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย สามารถแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ ดังนี้

ลักษณะที่ 1 ความศรัทธาทางสังคม ความเชื่อหรือศรัทธาเป็นพลังทางสังคมที่สำคัญ ซึ่งมีบทบาทและอิทธิพล ครอบคลุมกิจกรรมของมวลมนุษยทุกด้าน ได้ศึกษาเรียนรู้ และเข้าถึงได้โดยง่าย ทำให้คนได้เรียนรู้และเปรียบเทียบ สามารถเป็นที่พึ่งให้กับชีวิตของตน และสามารถนำพาชีวิตให้ไปสู่ความสำเร็จสมดังใจปรารถนาได้

ลักษณะที่ 2 ศรัทธาทางศาสนา ศรัทธาในศาสนาก็สามารถทดสอบตัวเองได้ว่า มีคุณค่าสำหรับชีวิต เพราะศรัทธาสามารถทำให้เกิดผลตามที่เรากำลังต้องการได้ ศรัทธาทำให้เกิดความเพียร ความเพียรช่วยให้สติมั่นคงตามไปด้วย เมื่อสติมั่นคงแล้วกำหนดอารมณ์ใด ก็จะได้สมาธิ กระบวนการปฏิบัติที่มุ่งไปสู่การบรรลุธรรมตั้งแต่ขั้นรู้เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง ไปจนถึงการหลุดพ้นจากวัฏทุกข์ คือนิพพาน

2. การพัฒนากระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย

2.1 หลักการของกระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย หลักการของความศรัทธาของชาวอินเดียเกิดจากการประสบการณ์การรับรู้ จากอายตนะ ได้แก่ ศรัทธาสามารถเกิดขึ้นได้ด้วย การเห็น การฟัง การลิ้มรส การสัมผัส ด้วยกลิ่น และการรับรู้อารมณ์ เช่น ชุบพบเจอพุทธสถาน เป็นต้น สัมมาทิฐิ ได้แก่ ศรัทธาประสบการณ์ส่วนตัวผ่านการทำสมาธิและการปฏิบัติ ทำให้ได้รับผลจากการปฏิบัตินั้นได้ผลจริง และมีจักษุทิฐิ ได้แก่ ศรัทธาในปาฏิหาริย์ เชื่อว่าสิ่งที่ตนนับถือศรัทธาสามารถทำให้เกิดปาฏิหาริย์ในชีวิตได้ เป็นต้น

2.2 วิธีการของกระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย วิธีการก่อให้เกิดศรัทธาของชาวอินเดีย ประกอบด้วย 1) การถือประมาณ ได้แก่ ความสวยงามของวัดในศาสนาพุทธ รวมถึงประเพณีวัฒนธรรมต่างๆ และศรัทธาในตัวพระสงฆ์ 2) การสดับเสียงจากภายนอก ได้แก่ นับถือกันมาจากรุ่นสู่รุ่น คำสอนและศาสนาคล้ายคลึงกัน การมีส่วนร่วมของชุมชน และการสนับสนุนจากรัฐบาล ผู้นำ 3) การคิดด้วยตนเอง ได้แก่ การคิดเปรียบเทียบสิ่งที่มีลักษณะคล้ายคลึง เช่น ความรักมีความเคารพต่อกันกับหลักธรรมในศาสนาพุทธ 4) การทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง ได้แก่ คติวิเคราะห์ พิจารณาเหตุผล จากสิ่งที่ได้พบ ได้สดับรับฟัง และนำไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิต

2.3 ผลของกระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย ประกอบด้วย ชาวอินเดียมีแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ได้แก่ การเข้าใจกัน เกื้อกูลซึ่งกันและกัน ความเห็นอกเห็นใจและการไม่ยึดติด ละทิ้งกิเลส อีกทั้งยังปลุกฝังโยนิโสมนสิการ ได้แก่ การคิดอย่างมีเหตุผล ปรับตัวตามยุคสมัย และมีกำลังใจในการปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ ได้แก่ สติมั่นคง กำหนดอารมณ์ให้ได้สมาธิ เมื่อสมาธิดีเกิดความเข้าใจ มองเห็นถึงโทษของอริยา ตัณหาที่เป็นสาเหตุแห่งการเวียนว่ายตายเกิด

3. กระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย มีดังนี้ 1) การถือประมาณ ได้แก่ ความสวยงามของวัดในศาสนาพุทธ รวมถึงประเพณีวัฒนธรรมต่างๆ และศรัทธาในตัวพระสงฆ์ 2) การสดับเสียงจากภายนอก ได้แก่ นับถือกันมาจากรุ่นสู่รุ่น คำสอนและศาสนาคล้ายคลึงกัน การมีส่วนร่วมของชุมชน และการสนับสนุนจากรัฐบาล ผู้นำ 3) การคิดด้วยตนเอง ได้แก่ การคิดเปรียบเทียบสิ่งที่มีลักษณะคล้ายคลึง เช่น ความรักมีความเคารพต่อกัน กับหลักธรรมในศาสนาพุทธ 4) การทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง ได้แก่ คติวิเคราะห์ พิจารณาเหตุผล จากสิ่งที่ได้พบ ได้สดับรับฟัง และนำไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิต โดยความหลากหลายทางความเชื่อ ควรคำนึงถึงความหลากหลายทางความเชื่อและความแตกต่างของแต่ละบุคคลในการนำเสนอหลักธรรมและส่งเสริมความศรัทธา การปรับตัวให้เข้ากับยุคสมัย ควรนำเสนอหลักธรรมและกิจกรรมทางศาสนาในรูปแบบที่ทันสมัยและเข้าถึงได้ง่าย เพื่อให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในปัจจุบัน การสร้างความสัมพันธ์ที่ดี การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างศาสนิกชน ผู้นำทางศาสนา และชุมชน จะช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับศาสนาและความศรัทธาของผู้คน

อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้พบผลการวิจัยสำคัญที่นำมาอภิปรายผลการวิจัยดังนี้

1. ผลการศึกษาความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย ผลการศึกษาพบว่า หลักความเชื่อสำคัญของศาสนาฮินดูแบบดั้งเดิมที่ส่งผลต่อความศรัทธาของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย ได้แก่ ความเชื่อเรื่องเทพเจ้า ความเชื่อเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อเรื่องการหลุดพ้น ซึ่งความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดียสามารถแบ่งออกเป็นดังนี้ 1) และความศรัทธาทางสังคม ความเชื่อหรือศรัทธาเป็นพลังทางสังคมที่สำคัญ ซึ่งมีบทบาทและอิทธิพลจากศึกษาเรียนรู้ และเปรียบเทียบ สามารถเป็นที่พึ่งให้กับชีวิตของตน และสามารถนำพาชีวิตไปสู่ความสำเร็จสมดังใจปรารถนาได้ 2) ศรัทธาทางศาสนา ศรัทธาในศาสนาก็สามารถทดสอบตัวเองได้

ว่ามีคุณค่าสำหรับชีวิต เพราะศรัทธาสามารถทำให้เกิดผลตามที่เรากำลังต้องการได้ ศรัทธาทำให้เกิดความเพียร ความเพียรช่วยให้สติมั่นคงกำหนดอารมณ์ได้สมาธิ กระบวนการปฏิบัติที่มุ่งไปสู่การบรรลุธรรม ตั้งแต่ขั้นรู้เห็น ถูกต้องตามความเป็นจริงไปจนถึงการหลุดพ้นจากวัฏทุกข์ สอดคล้องกับที่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต) (2559) ได้กล่าวไว้ว่า ศรัทธาเป็นพื้นฐานในกระบวนการพัฒนาสู่ปัญญา กล่าวคือเป็นความซาบซึ้งด้วย มั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็นคือมั่นใจตน โดยเหตุผลว่าจุดหมายที่อยู่เบื้องหน้านั้นเป็นไปได้จริงแท้และมีค่า ควรแก่การที่ตนจะดำเนินไปให้ถึง เป็นศรัทธาที่เราใจให้อยากพิสูจน์หาความจริงของเหตุผลที่มองเห็นอยู่เบื้องหน้านั้นต่อๆ ยิ่งๆ ขึ้นไปเป็นบันไดขั้นต้นสู่ความรู้

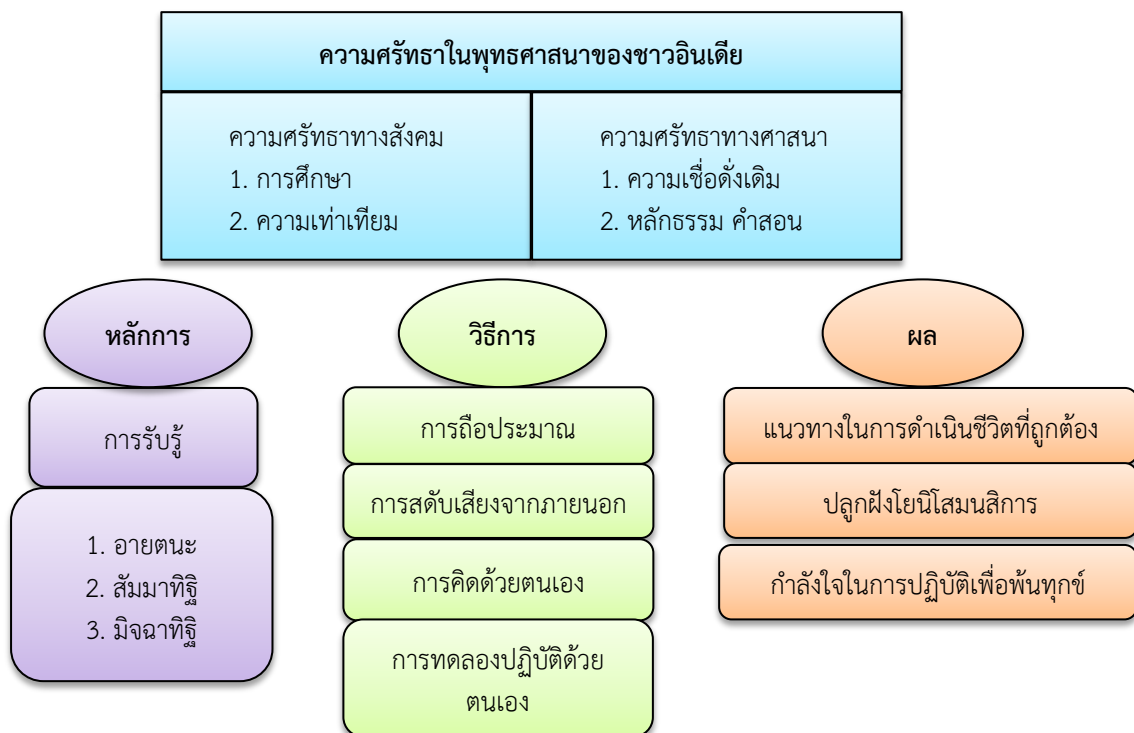
2. การพัฒนากระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย ผลการศึกษาพบว่า หลักการของกระบวนการทางพุทธ จิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐ อินเดีย หลักการของความศรัทธาของชาวอินเดียเกิดจากการประสบการณ์การรับรู้ จากอายตนะ ได้แก่ ศรัทธาสามารถเกิดขึ้นได้ด้วย การเห็น การฟัง การลิ้มรส การสัมผัส ด้วยกลิ่น และการรับรู้อารมณ์ สัมมาทิฐิ ได้แก่ ศรัทธาประสบการณ์ส่วนตัวผ่านการทำสมาธิและการปฏิบัติได้ผลจริงและมีฉาติฐิ ได้แก่ ศรัทธาใน ปาฏิหาริย์ เชื่อว่าสิ่งที่ตนนับถือศรัทธาสามารถทำให้เกิดปาฏิหาริย์ในชีวิตได้ ซึ่งสอดคล้องกับที่ สมเด็จพระ พุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต) (2559) ได้กล่าวไว้ว่า ศรัทธาสามารถเกิดขึ้นได้ด้วยการเห็น การฟัง การลิ้มรส การสัมผัส ได้ด้วยกลิ่น การรับรู้อารมณ์ หรืออาจเรียกได้ว่าสิ่งที่ก่อกำเนิดศรัทธาคือ อายตนะ ศรัทธาใช้วิธีการ ประมาณ การคิด การทดลองปฏิบัติ การสดับรับฟังอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือมีหลายวิธีการผสมผสานให้เกิด ความศรัทธา กระบวนการเกิดขึ้นของศรัทธานั้น มีผลลัพธ์อยู่ 2 ประการคือ ความเห็นที่สอดคล้องกับกฎแห่ง ธรรมชาติ เรียกว่า สัมมาทิฐิ ความเห็นที่ไม่สอดคล้องกับกฎเกณฑ์ธรรมชาติ เรียกว่า มิจฉาทิฐิ การคิดอย่างมี เหตุผลให้แก่บุคคลศรัทธาที่ต้องเป็นอาหารหล่อเลี้ยงโยนิโสมนสิการ เพราะปรโตโฆสะที่เป็นกัลยาณมิตร อาศัยศรัทธานั้นเป็นทางเดิน สามารถช่วยเพิ่มเติมเสริมความรู้ความเข้าใจ และชี้แนะส่องนำความคิดได้มากขึ้น โดยลำดับ

3. กระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย ผลการศึกษาพบว่า กระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความ ศรัทธาของชาวอินเดีย เกิดจากการรับรู้ ผ่านอายตนะ และก่อให้เกิดความศรัทธาจาก 1) การถือประमाण ได้แก่ ความสวยงามของวัด ประเพณีวัฒนธรรม และศรัทธาในตัวพระสงฆ์ 2) การสดับเสียงจากภายนอก ได้แก่ การ นับถือกันมาจากรุ่นสู่รุ่น คำสอนและศาสนากลายคลึงกัน การสนับสนุน การมีส่วนร่วมจากรัฐบาล ผู้นำชุมชน 3) การคิดด้วยตนเอง ได้แก่ ความรักมีความเคารพต่อกัน กับหลักธรรมในศาสนาพุทธ และ 4) การทดลอง ปฏิบัติด้วยตนเอง ได้แก่ คติวิเคราะห์ พิจารณาเหตุผล จากสิ่งที่ได้พบ ได้สดับรับฟัง และนำไปปฏิบัติให้ สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในปัจจุบัน ช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับศาสนา สอดคล้องบางประการกับ การวิจัยของพระราชวัลภาจารย์ และพระครูสังฆรักษ์ทรงพรณ ชยทตโต (2565) ที่ผลการวิจัยพบว่า กระบวนการสร้างภูมิคุ้มกันมรดกทางวัฒนธรรมของชุมชน แนวทางการสร้างภูมิคุ้มกันมรดกทางวัฒนธรรม และพิทักษ์ผลประโยชน์สาธารณะของชุมชนมีลักษณะเป็นหลักสูตรท้องถิ่น สอดคล้องกับภูมิปัญญาท้องถิ่น และวิถีการดำรงชีวิต ศรัทธา และความเชื่อทางศาสนา

องค์ความรู้การวิจัย

องค์ความรู้จากงานวิจัยครั้งนี้ คือ กระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย เป็นการดำเนินการตามหลักความศรัทธาแบบดั้งเดิมของชาวอินเดีย ความศรัทธาในพุทธศาสนาของชาวอินเดีย แบ่งออกเป็น 1) ศรัทธาทางสังคม ซึ่งประกอบด้วยการศึกษาและความเท่าเทียม 2) ศรัทธาทางศาสนา ซึ่งประกอบด้วยความเชื่อแบบดั้งเดิมและหลักธรรม คำสอน เกิดจากหลักการการรับรู้ที่ได้ผ่าน 1) อายุตนะทั้ง 6 2) สัมมาทิฐิ และ 3) มิจฉาทิฐิ วิธีการการเกิดศรัทธากระบวนการทางพุทธจิตวิทยา คือ 2) การถือประมาณ 2) สดับเสียงภายนอก 3) การคิดด้วยตนเอง 4) การทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง ผลของกระบวนการทางพุทธจิตวิทยาส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย คือ 1) ได้แนวทางในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง 2) ปลุกฝังโยนิโสมนสิการ และ 3) ได้กำลังใจในการปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ ตามลำดับ ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้
 - 1.1 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรส่งเสริมให้มีการนำพัฒนาต่อยอดกระบวนการทางพุทธจิตวิทยาที่ส่งผลต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย ให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น
2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป
 - 2.1 ควรทำการวิจัยเกี่ยวกับสภาพปัญหาและแนวทางในการส่งเสริมความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดีย ในเมืองกุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดีย

2.2 ควรทำการวิจัยเกี่ยวกับปัจจัยส่งผลกระทบต่อความศรัทธาในศาสนาพุทธของชาวอินเดียในเมือง
กุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สาธารณรัฐอินเดียที่แน่นนอนชัดเจนมากยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2539). **จากจิตวิทยาสู่จิตภาวนา**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิ
พุทธธรรม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม
ช่วงที่ 1)**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2553). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 15.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก.
- พระราชวัลภาจารย์ และพระครูสังฆรักษ์ทรงพรณ ชยทตฺโต. (2565). **ต้นแบบหลักสูตรการสร้างภูมิคุ้มกัน
มรดกทางวัฒนธรรมและพิทักษ์ผลประโยชน์สาธารณะของชุมชน. วารสารครุศาสตร์ปริทรรศน์
คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. 9(1). 1-12.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**.
กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2559). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ 6.
กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธรรมทานกุศลจิต.